

Qu'est-ce que la marginalité? Marginale groepen in de stedelijke samenlevingen in de Late Middeleeuwen: definities en problemen

Guy DUPONT*
Gent

* Jeroen Deploige en Jan Dumolyn gaven mij hun kritische opmerkingen bij deze tekst, waarvoor ik hen graag dank.

Sedert de laatste twee decennia heeft de sociale geschiedenis met de studie van zogenaamd marginale groepen een nieuw, vruchtbaar én populair onderzoeksterrein ontdekt. Deze *Randgruppenforschung* was in eerste instantie een emancipatorische reactie van sociaal geëngageerde historici in de jaren '70 op de traditionele focus van het geschiedkundig onderzoek op de elites en de productieve of "actieve" groepen in de samenleving. Andere groepen of sociale categorieën, zoals dagloners, bedelaars, vaganten, prostituees, maar ook vrouwen, kinderen, ouderen en zieken, waren systematisch onderbelicht gebleven. – onterecht, want ze maakten ook een wezenlijk deel uit van de samenleving.

Het vernieuwende karakter van het marginaliteitsonderzoek lag vooral in de benadering van een aantal, onderling schijnbaar sterk verschillende minderheidsgroepen als een sociaal-cultureel geheel. Dit gebeurde door het onderscheiden of benadrukken van enkele essentiële gemeenschappelijke kenmerken, waaraan deze groepen hun marginale status ontleenden. Hiermee zette de nieuwe generatie sociale historici zich duidelijk af tegen de stiefmoederlijke behandeling van sommige randgroepen als curiosa of als pathologische of criminele fenomenen in oudere werken van (amateur-)historici. De globaliserende benadering werkte bovendien stimulerend voor het onderzoek van stedelijke en rurale samenlevingen, want het stelde de vraag naar de werking van hun sociale structuren en hun integratiemechanismen opnieuw centraal. De analyse van het discours van en, meer nog, over marginalen confronteerde de historici in alle scherpste met de hoekstenen van het geldende waarden- en normensysteem en met de gedragspatronen en attitudes van de dominante cultuur van de samenleving. Historici realiseerden zich dat de bestudering van de onderkant van de samenleving een uitstekend inzicht kon bieden in het functioneren van de maatschappij in haar geheel. Naast de originele probleemstelling bracht het marginaliteitsonderzoek ook methodologische verfijning en een vernieuwde belangstelling voor juridische praktijkbronnen en fictieliteratuur met zich mee.

De groeiende populariteit van het marginaliteitsonderzoek ging echter niet steeds gepaard met een zorgvuldige conceptualisering van het onderzoeksobject. In hun enthousiasme over het nieuwe, onconventionele onderzoeksterrein, gingen sommige historici overal in de middeleeuwse samenlevingen "marginalen" ontdekken, zonder al te veel aandacht te besteden aan de onderscheidende kenmerken van de diverse, gerepertorieerde "groepen". Het modieuze begrip marginalen werd (wordt) dan te pas en te onpas gebruikt voor mensen of groepen met een afwijkend sociaal profiel. Hiervoor werden (worden) uiteenlopende en soms hoogst subjectieve criteria gehanteerd. Andere historici voelen de noodzaak aan om het begrip marginalen een plaats

te geven in het middeleeuwse, gehiërarchiseerde wereldbeeld en een scholastisch aandoende klassificatie op te stellen.

1. HET SEMANTISCHE VELD VAN "MARGINALITEIT"

Het begrip "marginale groep" is nogal problematisch. De term heeft een specifieke betekenis in de sociologie, die verschilt van het gewone woordgebruik en evenmin overeenstemt met het gevarieerde semantische palet van de historicus. De inhoudelijke invulling van deze term blijkt bovendien verschillen tussen de diverse talen op te leveren.

In de hedendaagse sociologie wordt een marginale groep gedefinieerd als "een onvolledig geassimileerde groep".¹ De term wordt dan gewoonlijk gebruikt met betrekking tot groepen immigranten waarin zich een grondige vermenging van twee verschillende culturen heeft voorgedaan, zodat de attitudes, de waarden en de resulterende gedragspatronen voor geen van beide culturen karakteristiek zijn. De *New shorter English Oxford dictionary* formuleert dit bondiger als "een groep die gedeeltelijk tot twee verschillende samenlevingen of culturen behoort, maar in geen van beide volledig geïntegreerd is".² Het woordenboek maakt een onderscheid tussen deze technische, sociologische term *marginal group* en het ruimere, waardegeladen begrip *fringe group*. Met dit laatste wordt dan "een perifere of tweederangsgroep, in het bijzonder een informele ("unofficial") of onconventionele groep" bedoeld.³ Deze negatieve connotatie vinden we terug in het werkwoord "marginaliseren", dat enerzijds in economische zin begrepen wordt als "naar de rand van een bedrijvigheidssfeer ("sphere of activity"), tot armoede brengen" en anderzijds als een sociaal-politieke en morele attitude, namelijk "behandelen als marginaal, geringschatten, onderwaarderen".⁴ In beide omschrijvingen wordt "de marginaal" beschouwd als het slachtoffer van een dynamisch, al dan niet bewust, proces van maatschappelijke verdringing. Dit is ook de teneur in het *Van Dale groot woordenboek der Nederlandse taal*, dat een "marginaal" omschrijft als iemand "die in maatschappelijk opzicht onbelangrijk geacht en daarom veronachtzaamd en vergeten wordt" en

1. *Standardwörterbuch für die Sozialwissenschaften/ Standard dictionary of the social sciences*, Koschnick, W., München/ London/ New York/ Parijs, 1993, II, 1237. Over het probleem van het sociologische begrip "groep", zie verder.

2. *New shorter English Oxford dictionary*, Brown, L., Oxford, 1993, 1696.

3. *Oxford Dictionary*, 1030.

4. *Oxford Dictionary*, 1696. De termen *marginal group*, *fringe group* of *marginality* zijn opvallend afwezig in de gezaghebbende *Encyclopaedia Britannica*. Cf. *Britannica Online*, <<http://www.eb.com:180/cgi-bin.html>> [Accessed 3 September 1998].

“marginaliseren” als “in de marge van de samenleving doen belanden”.⁵ In geen van de geciteerde omschrijvingen wordt een oorzaak of reden aangegeven voor het “marginaal” zijn of het “marginaliseren”. Dit is wel het geval in het *Duden Deutsches Universalwörterbuch*, dat een *Randgruppe* omschrijft als “een groep mensen, die op basis van hun slechte sociale positie of hun verzet tegen bepaalde normen en waarden maatschappelijk geïsoleerd zijn”.⁶ Dit laatste element, dat de nadruk legt op de vrije, politiek geïnspireerde keuze van de randpositie, wordt nog sterker benadrukt in *Le grand Robert de la langue française*. “Marginaal” is een persoon “die in de rand van de samenleving leeft en de maatschappelijke normen weigert” en wordt haast gelijkgeschakeld met “asociaal”.⁷ Hier is geen sprake van een slachtofferrol – wél van actieve contestatie van de heersende ideologie. Dat dit precies in een Frans woordenboek op deze wijze wordt geformuleerd, kan geen verwondering wekken. Het woord *marginal* raakte in deze betekenis immers algemeen verspreid enkele jaren na de contestatiebeweging van mei 1968. Met *les marginaux* hadden de behoudsgezinde krachten een pejoratief verzamelwoord gevonden voor de zeer heterogene, revolterende sociale categorieën. Wie in 1968 door de conservatieve krantencommentatoren nog als “des irréductibles”, “des voyous”, “des éléments incontrôlés” of “des enragés” bestempeld, en in 1972 door officiële bronnen “des déclassés”, “des irréguliers”, “des clochards” of “des jeunes gens d'allure quelque peu bohème” werden genoemd, kregen vanaf 1974 gemakkelijks halve het etiket “des marginaux” mee.⁸ Men viseerde hiermee eigenlijk vooral de jonge, rebelse intellectuelen, die actief waren in de hippie- of milieubeweging of als militant in de talrijke klein-linkse partijen. Deze dissidenten komen terug in de omschrijving van *marginaliser* door Le Robert: “iemand of een groep marginaal maken – de opposanten marginaliseren: hen onderdrukken/ isoleren door ze te beschouwen als marginaal om hen hun invloed te ontnemen”.⁹ Zijn we hiermee al ver verwijderd van de “onvolledig geassimileerde immigranten” uit de sociologie? Toch niet, want *Le Robert* geeft ze een plaats in een tweede voorbeeld van het gebruik van het woord *marginaliser*: “de maatschappij marginaliseert de grote gezinnen waarvan de vader minimumloner (“smicard”), dopper of immigrant is”. Hier ontmoeten we de “marginaal”

5. Van Dale groot woordenboek der Nederlandse taal, Utrecht/ Antwerpen, 1995, 1758.

6. Duden. Deutsches Universalwörterbuch, Drosdowski, G., Mannheim/ Leipzig/ Wenen/ Zurich, 1989, 1212.

7. *Le grand Robert de la langue française. Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française de Paul Robert*, Parijs, 1987, VI, 255.

8. B. VINCENT, *Présentation*, in: “Les marginaux et les exclus dans l'histoire”, “Cahiers Jussieu, Université Paris VII”, V, Parijs, 1979, 7-15.

9. *Grand Robert de la langue française*, VI, 255.

opnieuw als economisch en hierdoor sociaal achtergestelde, zeg maar als vierde-wereldrepresentant – hoegenaamd niet als revolutionair of oproerkraker.

2. DE INVULLING DOOR HISTORICI VAN "MARGINALITEIT"

De meervoudige betekenis van het woord "marginalen" in het gewone taalgebruik en de nuanceverschillen tussen de betekenisomschrijvingen in de diverse talen weerspiegelen zich in het gebrek aan precisie en eenvormigheid waarmee dit begrip door historici wordt gehanteerd. De meeste historici zijn er zich van bewust dat in traditionele samenlevingen, zoals de middeleeuwse, de maatschappelijke grenzen veel scherper gesteld en bewuster beleefd worden dan in het hedendaagse Westen. Individuen of groepen die het heersende normen- en waardensysteem niet onderschrijven, worden als hinderlijk, zelfs schadelijk en te neutraliseren beschouwd. De consensus over de maatschappelijke orde is zo algemeen verspreid, dat sociale coëxistentie met "marginalen" op zijn minst als problematisch wordt beschouwd. Weinig historici zijn het echter eens over de criteria om een maatschappelijke groep als marginaal te definiëren en over het gewicht dat aan de verschillende criteria moet worden toegekend. Deze criteria hebben betrekking op de dominante maatschappelijke ideologie, de praktijk van het overheidsbeleid, de mentaliteit van brede bevolkingslagen, de reacties van dissidente, morele hervormingsbewegingen, en tenslotte de collectieve identiteit, dynamiek en interne cohesie van de "marginale groepen" zelf. De selectie of de beperkte overlevering van het bronnenmateriaal heeft uiteraard een rechtstreekse invloed op de aangewende criteria. Zo is het hedendaagse beeld van de belabberde sociale status van "marginale groepen" in de Middeleeuwen nog steeds gekleurd door het eenzijdige gebruik van normatieve, juridische en narratieve bronnen, zoals vorstelijke verordeningen en moraliserende traktaten, door vroegere generaties historici. Wanneer de sociale realiteit dan toch nader werd bestudeerd aan de hand van praktijkbronnen, was de verleiding soms al te groot om enkele, lokale anekdotes uit te vergroten in tijd en ruimte om aldus "het" beeld van deze of gene groep over de *longue durée* te bepalen, zonder zich te bekommeren om de representativiteit of zelfs de authenticiteit van het bronnenmateriaal. Dit gebrek aan chronologische fasering en geografische differentiatie is nog steeds terug te vinden bij sommige auteurs die houden van veralgemenende uitspraken, liefst voor de gehele westelijke Christenheid. Jacques Le Goff merkt terecht op dat "*het belangrijk is om de marginalen op een historische en dus dynamische wijze te bestuderen*" en dat "*we eerder proces-*

sen dan toestanden moeten analyseren".¹⁰ De "grenzen aan de normaliteit" liggen inderdaad niet ondubbelzinnig vast, ze variëren in functie van de veranderende sociaal-economische situatie, de politieke objectieven en opportuniteiten, de religieuze en ethische evoluties en uiteindelijk de grillen van de gevoelige publieke opinie. Maar er bestaan in het middeleeuwse Westen, behalve de vaak benadrukte gelijkenissen, ook aanzienlijke geografische verschillen in sociale weerstanden tegen "vreemden" of "anderen". "Normaliteit" en "marginaliteit" zijn niet enkel tijds- maar ook plaats-afhankelijke abstracties, die gevormd en gewijzigd kunnen worden door diverse, elkaar versterkende of tegenwerkende, structurele en conjuncturele evoluties.

Uit de publicaties over marginale groepen in de laatmiddeleeuwse samenlevingen, komen globaal gezien twee verschillende benaderingen van marginaliteit naar voren. De gekozen invalshoek bepaalt de criteria om sociale groepen als "marginaal" te etiketteren en om hen dus als een sociaal geheel te behandelen.

(1) De eerste invalshoek focust op de zelfbeschikking van marginalen. Het uitgangspunt is hun actieve keuze, weliswaar eerder uit noodzaak dan uit vrije wil, om zich non-conformistisch tegenover de maatschappij op te stellen. De marginale groepen vertonen een aantal reële, gemeenschappelijke kenmerken in levenswijze en attitudes, waarmee ze zich afzetten tegen de heersende ideologie en die toelaten om hen tot éénzelfde "marginaal milieu" met specifieke normen en waarden te rekenen.

(2) De tweede invalshoek beschouwt de marginalen vanuit het standpunt van de hen omringende samenleving. Uitgangspunt hier is hun (passieve) positie als slachtoffer van een vijandige publieke opinie en van politiek-religieus geïnspireerde en gedirigeerde uitsluitingsprocessen. De gemeenschappelijke kenmerken van marginale groepen bestaan eerder in de verbeeldingswereld (*l'imaginaire*) van de tijdgenoten dan in de sociale realiteit. Wat marginale groepen met elkaar verbindt, is de sociale stigmatisering en/ of de ruimtelijke segregatie; ze zijn bij wijze van spreken slechts "objectieve lotgenoten".

We kunnen deze verschillende visies op marginaliteit onder meer terugvinden bij Bronislaw Geremek, Jacques Le Goff, Franz Irsigler en Arnold Lassotta, en bij Bernd-Ulrich Hergemöller.

2.1. Bronislaw Geremek

In zijn baanbrekende studie over de Parijse marginalen in de late Middeleeuwen stelt Bronislaw Geremek zich tot doel "*de mensen of groepen te*

10. J. LE GOFF, *Les marginaux dans l'occident médiéval*, in: "Les marginaux et les exclus dans l'Histoire", "Cahiers Jussieu, Université Paris VII", V, Parijs, 1979, 20.

bestuderen die naar de rand van het sociale leven worden verwezen of er zichzelf plaatsen, die niet deelnemen aan het productieproces en waarvan het leven niet in overeenstemming is met de geldende gedragsnormen. Ze hebben geen plaats in de standenmaatschappij en hebben evenmin een permanente functie in het economische of het sociale leven".¹¹ Een historisch-materialistische benadering dus, in termen van arbeids- en sociale verhoudingen en overeenkomstige normen- en waardenpatronen. Geremek ziet de structurele kenmerken van deze groepen gereflecteerd in de negatieve perceptie van de marginalen als sociaal geheel door de tijdgenoten. De maatschappelijke conflicten worden in bepaalde perioden en met name vanaf de tweede helft van de 15de eeuw nog versterkt door ongunstige conjuncturele fenomenen, zoals de immigratie van rurale armen en de verarming van de stedelijke handwerkers.¹²

De marginalen van Geremek zijn *"de personen en collectieven die door de toenmalige samenleving als dusdanig werden beschouwd blijkens de uitspraken van rechtbanken, de beslissingen van de autoriteiten en de publieke opinie"*.¹³ Geremek komt tot de bevinding dat het bonte gezelschap van vagebonden en ambulante artiesten, vaganten en studenten, (valse) bedelaars en (valse) pelgrims, dieven en misdadigers, prostituees en pooiers door de goegemeente zonder onderscheid voor *"nietsnutten, leeglopers en schurken"* wordt verwent.¹⁴ Allen worden onder dezelfde noemer *"inutiles"* geplaatst, hoewel sommigen, zoals de *"eerlijke"* armen en de invalide bedelaars, een functionele rol in de samenleving vervullen.¹⁵ Andere groepen, zoals rondtrekkende ambachtsgezellen, marskramers en studenten, zijn zelfs onontbeerlijk voor de circulatie van goederen en kennis.

Desondanks vertonen deze groepen in hun levenswijze en gedragspatroon enkele fundamentele kenmerken, die het wantrouwen of zelfs de vijandigheid van lokale gemeenschappen oproepen: (1) het ontbreken van familiale stabiliteit en (2) de mobiele levenswijze. In traditionele samenlevingen zoals de middeleeuwse zijn de verwanten en vrienden veruit de stevigste sociale schakels. Het verdwijnen van de familiale omkadering, die een belangrijke rol speelt in de

11. B. GEREMEK, *Les marginaux parisiens aux XIVe et XVe siècles*, Parijs, 1976, 6.

12. C. LIS en H. SOLY, *Armoede en kapitalisme in pre-industrieel Europa*, Antwerpen/ Amsterdam, 1980, 95-100.

13. B. GEREMEK, *Marginaux*, 7.

14. B. GEREMEK, *Marginaux*, 312; B. GEREMEK, *Het Kaïnsteken. Het beeld van armen en vagebonden in de Europese literatuur van de 15de tot de 17de eeuw*, Baarn, 1992, *passim*.

15. In de mate dat armoede als evangelische waarde gepropageerd werd, vervulde de arme een *"morele voorbeeldfunctie"*. Armen en bedelaars vervulden ook een rol bij begrafenisriten. Hun grote belang blijkt uit menig testament, waarin werd voorzien in legaten aan de armen, die bij de uitvaart verdeeld werden – als de kerk deze tenminste niet accapareerde.

gedragsmodellering en -controle, is een beslissend element in de desintegratie van het sociale netwerk, waarvan verschillende categorieën marginalen het slachtoffer zijn. In de marginaliteit mogen dan wel alternatieve, informele verwantschapsrelaties ontstaan, deze moeten het vaak stellen zonder sociale of wettelijke erkenning, zodat de marginale positie eerder wordt versterkt. De mobiliteit is niet zozeer een vrije keuze dan wel een permanente noodzaak, om te ontsnappen aan het gerecht (dieven), om klanten te vinden (prostituees), om nieuwe kennis op te doen (studenten) of omdat de liefdadigheid overal kortstondig is (bedelaars). In traditionele samenlevingen zijn familiebanden en een sedentair patroon echter van een dermate groot belang voor het maatschappelijke leven, dat een zwervend bestaan op zichzelf al als bedreigend voor het gemeenschapsgevoel wordt ervaren.¹⁶

De creatie van grote groepen "marginalen" is niet uitsluitend te wijten aan structurele fenomenen zoals de beroepsmatige mobiliteit, de aantrekkingskracht van de liefdadigheid en de sociaal destabiliserende werking van oorlogen en epidemieën. De modernisering van de economische structuren en de uitbreiding van het pauperisme leiden vanaf het midden van de 15de eeuw tot de verstoring van het toch al wankel evenwicht tussen de caritatieve vraag en het aanbod en tot de aanwending van de grote groepen armen als permanent arbeidsreservoir, dat lage lonen garandeerde en sociale onrust ontmoedigde. Tegenover het toenemend aantal bedelaars en zwervers, die tot dan ambivalente gevoelens van respect en medelijden, maar ook van angst en misprijzen hadden opgeroepen, reageerden de autoriteiten met repressieve maatregelen.¹⁷

Door hun gemeenschappelijke, mobiele levenswijze treffen de marginalen elkaar op sociale knooppunten (vooral herbergen), die ware "micro-samenlevingen" met een uitbundig gemeenschapsleven zijn, waar menselijke en "professionele" relaties worden gelegd, onderlinge solidariteiten bevestigd en een gedeelde cultuur wordt beleefd.¹⁸ In de context van deze ambulante groepen ontstaat een gespecialiseerd idioom, een jargon, dat door M. Cataluccio "*een grote metafoor van de sociale condities en de mentaliteit van marginale groeperingen*" wordt genoemd. Hij noemt een onderzoek naar de taal dan ook een absolute voorwaarde om enig inzicht te krijgen in de mentaliteit van individuen en groepen in de marge van de samenleving.¹⁹

16. M. CATALUCCIO (bewerkt door Visser, R.), *Armen en vagebonden in het oeuvre van Bronislaw Geremek*, in: "Het Kaïnsteken. Het beeld van de armen en vagebonden in de Europese literatuur van de 15de tot de 17de eeuw", Geremek, B., Baarn, 1992, 38.

17. C. LIS en H. SOLY, *Armoede*, 100-108; X. ROUSSEAU, *L'incrimination du vagabondage en Brabant (14-18e siècles)*. *Langages du droit et réalités de la pratique*, in: "Langage et droit à travers l'histoire. Réalités et fictions", Godding, P. e.a., Leuven/ Parijs, 1989, 147-183.

18. B. GEREMEK, *Marginaux*, 313.

19. M. CATALUCCIO, *Armen*, 38.

Geremek gelooft echter niet dat marginalen zich als "groep" affirmeerden, dit wil zeggen als groepering van mensen die duurzame sociale relaties onderhouden, gemeenschappelijke belangen hebben, deze nastreven en ook bereiken door het overnemen van op elkaar afgestemde rolpatronen.²⁰ Niet dat er geen coherentie binnen de marginale milieus zou bestaan, maar "het zou misleidend zijn om de oorzaak van de samenhangigheid van marginalen te zoeken in de participatie aan sociale bewegingen. Ze stonden vreemd en onverschillig tegenover om het even welk programma voor structurele hervormingen. De zaken van de stedelijke samenleving gingen hen niet aan, want de fiscale druk of het onrechtvaardige politieke beleid raakte hen slechts op indirecte wijze".²¹ Geremek minimaliseert de rol van marginalen in volksopstanden, die hij liever beschrijft in termen van massapsychologie, spontaneïteit en collectieve emoties, die eventueel asociale of anti-sociale "instincten" kunnen opwekken. Ze worden echter niet veroorzaakt door asociale elementen of "groepen", wat niet verhindert dat ze er wel kunnen aan deelnemen.²² Wanneer Capeluche, de beul van Parijs, zich in 1418 als de kleurrijke en populaire animator van een revolutie ontpopt, dan heeft dat volgens Geremek weinig vandoen met zijn marginale status, maar veeleer met de kracht en de afschrikking die zijn beroep uitstralen. Geremek vergelijkt de rol van Capeluche dan ook met deze van de beenhouwer Simon Caboche, de volksmenner van enkele jaren tevoren.²³ Het revolutionaire elan is niet bij de marginalen te zoeken – ze hadden immers niets te winnen of te verliezen – maar wel bij de gefrustreerde, kleine ambachtslui en burgerij. Deze "massa" is volgens Geremek dus niet zomaar te vereenzelvigen met het *Lumpenproletariat* van Karl Marx. Het is geen sociale categorie, maar een "precaire groep", die gedreven wordt door vluchtige emoties en samengesteld is uit heterogene elementen.

2.2. Jacques Le Goff

In een in 1979 gepubliceerd essay benadrukt Jacques Le Goff (terecht) de dynamische dimensie van het fenomeen marginaliteit.²⁴ Hij typeert de marginaliteit als een instabiele, fragiele, kortstondige toestand. Hij definieert de "marginaal" als het product van een door de heersende ideologie gestuurd marginalisatie- of uitsluitingsproces. De ideologische basis hiervan is de bescherming van de christelijke gemeenschap tegen gevaarlijke individuen of groepen. Dit

20. b. HERGEMÖLLER, *Randgruppen der Spätmittelalterlichen Gesellschaft- Einheit und Vielfalt*, in: "Randgruppen der Spätmittelalterlichen Gesellschaft", Hergemöller, B., Warendorf, 1990, 15.

21. B. GEREMEK, *Marginaux*, 320.

22. B. GEREMEK, *Marginaux*, 326-327.

23. B. GEREMEK, *Marginaux*, 325.

24. J. LE GOFF, *Marginaux*, 22.

kristalliseerde zich rond een zestal obsessies: religie (ketterij), lichaam en ziekte (veruiterlijken de zonde: zieken, invaliden, leprozen), identiteit (joden en vreemdelingen), verwerping van tegennatuurlijkheid (sodomieten, monsters), fysieke en sociale stabiliteit (zwervers, gedeclasseerden) en arbeid (gezonde bedelaars, nietsnutten). Ondanks zijn oproep tot een dynamische visie op marginaliteit, betreft Le Goff het begrip zeer nauw op een statisch, scherp omlijnd, christelijk gedachtegoed. Hij gaat voorbij aan andere factoren van marginalisering zoals processen van staatsvorming en sociale disciplineren. Le Goff onderscheidt vier categorieën marginalen, waarin hij zeer heterogene sociale groepen onderbrengt:

1. de uitgesloten of zij die gedoemd zijn tot uitsluiting (criminelen, zwervers, vreemdelingen, prostituees, zelfmoordenaars, ketteren);
2. de minderwaardigen, "*les dévalués*" ("oneerbare" beroepen zoals beenhouwers, ververs, huurlingen, enz., en verder zieken, mindervaliden en armen, vrouwen, kinderen, ouden van dagen, bastaarden);
3. de eigenlijke marginalen (aan lager wal geraakte mensen (*les déclassés*) zoals arme ridders, en verder krankzinnigen, bedelaars, woekeraars);
4. de ingebeelde marginalen (monsters en wilde mensen).

Het is opnieuw vreemd dat Le Goff, die waarschuwt om van de term "marginalen" geen "*fourre-tout empli par un bric-à-brac*" te maken, zich juist hieraan bezondigt. Klaarblijkelijk laat hij zich bij deze indeling vooral inspireren door de vereenzelviging van de betrokken sociale groepen met vier (vermeende) stereotypen binnen de collectieve voorstellingswereld. Het is echter onduidelijk welke criteria Le Goff hanteert bij zijn indeling in categorieën. Hij noemt vier aspecten van marginalisatieprocessen: de etikettering (met scheldnamen), de uiterlijke stigmatisering (met kledingvoorschriften), de identificatie door "herkenning" van specifieke gebarentalen, de schandstraffen opgelegd aan criminelen en marginalen. Maar hij laat na te specificeren hoe deze processen werkzaam zijn en welke categorieën hiervan het slachtoffer zijn. Overigens rekent hij de grote meerderheid van de bevolking (allen behalve de beroepsactieve, gerespecteerde mannen) tot de marginalen.

2.3. Franz Irsigler en Arnold Lassotta

In hun gezamenlijke studie (1984) van de Keulse randgroepen in de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne periode hebben Franz Irsigler en Arnold Lassotta de intentie een differentiatie te maken naar de vorm, duur en graad van hun maatschappelijke discriminatie.²⁵ Ze maken een onderscheid tussen enerzijds

25. F. IRSIGLER en A. LASSOTTA, *Bettler und Gaukler, Dirnen und Henker. Randgruppen und Außenseiter in Köln 1300-1600*, in: "Aus der Kölner Stadtgeschichte", Köln, 1984, 12.

de minderberechtigde beroepsgroepen (zoals linnenwevers, tollenaars, molenaars) en anderzijds de "sociale randgroepen" of "buitenstaanders", die zich in een *duurzame* randpositie bevinden. De eerstgenoemde groepen ondervinden weliswaar beperkingen van hun juridische rechten (kiesrecht, huwelijksrecht, toegang tot ambten), maar zijn min of meer maatschappelijk geïntegreerd op grond van hun sedentaire leefpatroon, het huis- of grondbezit, het lidmaatschap van professionele en religieuze corporaties (ambachten en broederschappen), hun plaats in sociale netwerken (buren, vrienden en verwanten) en tenslotte hun militaire en financiële bijdragen aan de gemeenschap. Dit is niet het geval voor de "sociale randgroepen", die geen sedentair bestaan leiden, als parasitair voor de gemeenschap worden beschouwd of getaboeïseerde beroepsactiviteiten uitoefenen (bedelaars en speellieden, maar ook barbiers en badhuisuitba(ats)ters). Prostituees en beulen horen eveneens in dit rijtje thuis, bevestigen de auteurs, ondanks de dubbelzinnige appreciatie door de tijdgenoten wegens hun noodzakelijke maatschappelijke functie. Het subtiële onderscheid tussen "minderberechtigde" en "getaboeïseerde" beroepsgroepen geeft echter meer aanleiding tot verwarring dan dat het duidelijkheid schept over de aard of graad van de discriminatie. Beide beroepsgroepen zijn immers het slachtoffer van irrationele vooroordelen en vertonen nauwelijks verschillen in sociale integratie of geografische mobiliteit. Irsigler en Lassotta geven trouwens zelf verschillende Keulse voorbeelden van linnenweefsters die tegelijk koppelaarster of prostituee zijn.²⁶ Taboes op bepaalde beroepsactiviteiten blijken overigens in belangrijke mate lokaal of regionaal gebonden te zijn.

Wat er ook van zij, Irsigler en Lassotta omschrijven "sociale randgroepen" en "buitenstaanders" als *"de personen of groepen die op basis van hun beroeps- of groepspecifieke gedrag, dat in strijd was met het geldende normen- en waardenpatroon, een zodanig uitgesproken sociale discriminatie ervoeren, dat ze tot een gedeeltelijk of volledig maatschappelijk isolement waren gedwongen, wat resulteerde in een merkbare en duurzame inperking van hun levens- en sociale kansen"*.²⁷ De auteurs hebben het over "vooroordelen" van de gevestigde samenleving als autodefensieve reflex tegen anders geaarde personen of groepen, die als asociaal werden gezien – een afwijzende houding die nog werd versterkt door crisissituaties zoals pestepidemieën, hongersnoden of oorlogen.

Aangezien *"de middeleeuwse samenleving geen uitgewerkte theorie over randgroepen had"*, gaan Irsigler en Lassotta voor het toetsen van hun onderstellingen te rade bij kerkelijke moralisten. Ze vinden in een christelijke standenleer (ca. 1300) van de Reimse dominicaan Jacques de Cessoles inder-

26. F. IRSIGLER en A. LASSOTTA, *Bettler*, 200-201.

27. F. IRSIGLER en A. LASSOTTA, *Bettler*, 13.

daad een negatieve perceptie van sommige randgroepen terug: “een slonzige bende met in de linkerhand een beetje geld, in de rechterhand drie dobbelstenen, en aan hun gordel een ransel met boeken”.²⁸ Kennelijk heeft de Cessoles een bont gezelschap van rondtrekkende (pseudo-)studenten, valsspelers, vagebonden en speellieden voor ogen, die wegens hun onproductieve levenswijze enkel op zijn afkeuring kunnen rekenen. De begeleidende houtsnode in een editie uit 1478 toont als het ware het prototype van dit “langharig werkschuw tuig”: een armoedig geklede man met wilde haarbos, die vrolijk met teerlingen jongleert tegen de achtergrond van een ruraal landschap, dus onderweg naar ergens. Irsigler en Lassotta zien in de kerkelijke kritiek op deze non-conformistische levensstijl echter meteen het bewijs van een “*verregaand maatschappelijk isolement*”.²⁹ Met deze interpretatie lopen de auteurs wel hard van stapel. Ik betwijfel of het vermanende vingertje en het pruilmondje van een geestelijke moralist zulke goede indicatoren zijn van sociale uitsluitingsprocessen. Even verder erkennen ze trouwens zelf dat normatieve bronnen (vanzelfsprekend) slechts een vertekend beeld van de werkelijkheid geven.³⁰ Belangrijker is dat het hier gaat om individuen die hun afwijkende levensvorm zelf hebben gekozen, terwijl de auteurs beweren dat “*het overgrote deel van de marginalen in een dergelijke positie werd geboren of gedrongen*”. Slecht voorbeeld dus, ook al omdat de Cessoles, in tegenstelling tot Irsigler en Lassotta, zijn “land-schuimers” niet met “oneerbare” beroepsgroepen associeert.

In hun benadering van marginaliteit benadrukken Irsigler en Lassotta, zoals Geremek, de mobiliteit, het gebrek aan integratie in de erkende sociale structuren en de afwezigheid in het productieproces van marginale groepen. Hier voegen ze de notie “eerbaarheid” aan toe. De goede intenties ten spijt, zijn de door hen weerhouden “randgroepen en buitenstaanders” een zootje ongeregeld, die ze op onsystematische wijze, haast anekdotisch behandelen. Bedelaars, leprozen, krankzinnigen en narren, badhuisuitbaters, barbiers, artsen en kwakzalvers, goochelaars, charlatans en speellieden, tovenaars, waarzeggers en weerwolven, zigeuners, prostituees (en *en passant* ook sodometers), beulen, beulsknechten, hondenslagers en gouddelvers – allen passeren ze de revue, op arbitraire wijze gegroepeerd in tien categorieën. Het spreekt vanzelf dat dit geen sociografische analyse is, die naam waardig.

2.4. Bernd-Ulrich Hergemöller

Dit is ook de mening van B.-U. Hergemöller, die Irsigler en Lassotta het dooreenhaspelen van fundamenteel verschillende groepen verwijt. Hij stelt zijn

28. Geciteerd in A. BORST, *Lebensformen im Mittelalter*, Frankfurt/ Berlijn, 1973, 341 e.v.

29. F. IRSIGLER en A. LASSOTTA, *Bettler*, 14.

30. F. IRSIGLER en A. LASSOTTA, *Bettler*, 16.

eigen indeling van marginale groepen voor, waarbij eer- en rechteloosheid sleutelbegrippen zijn³¹:

- (1) "oneerbare" beroepsgroepen, verder onderverdeeld in eerloze (beulen, doodgravers, hondenvangers), onreine (straatkeerders, riolenkuisers), zondige (badmeisjes en -jongens, barbiers, prostituees, speellieden, onreglementaire vroedvrouwen) en in sommige gevallen ook "asociale" beroepsgroepen (molenaars, herders);
- (2) zieken, invaliden en lichamelijk misvormden: leprozen, lammen, kreupelen, blinden, narren;
- (3) etnisch-religieuze groepen (die een anti-typische plaats in het christelijke wereldbeeld innemen): heidenen, joden, etnische minderheden in Hanzesteden, zigeuners;
- (4) gedemoniseerden (die in rechtstreeks contact met de duivel staan en daarom gecriminaliseerd en geëlimineerd worden): joden in tijden van pest (1348), heksen, ketters, sodometers.

Het zwakke punt van deze indeling is de vermenging van de door de tijdgenoten toegeschreven (statische) groepsspecifieke kenmerken en de periodegebonden aard en graad van marginalisering. Dit komt tot uiting bij bijvoorbeeld de joden, wier marginale status nu eens met etniciteit en religie in verband wordt gebracht en dan weer met hun demonische contacten en hun functie als zondebok in crisisperiodes.

Het is dan weer de verdienste van Hergemöller om een onderscheid aan te geven tussen randgroepen enerzijds en armen (*Unterschichten*), minderheden en minderberechtigden anderzijds. Maar ook dit is opnieuw een kwestie van definities. Terwijl Michel Mollat *pauvres* in *sociale* termen definieert (nl. "zij die zich in een zwakke, afhankelijke of vernederende situatie bevinden"), en er ook "alle uitgesloten, rechtelozen, buitenstaanders en marginale groepen" toe rekent,³² erkent Hergemöller enkel de klassieke, economische betekenis van "armen" als "laagste groep van belastingbetalers en niet-belastingplichtigen" (dagloners, havenarbeiders, gezellen en leerjongens, dienstmeiden, enz.).³³ Aangezien Hergemöller "oneerbaarheid" zo ongeveer als het belangrijkste gemeenschappelijke kenmerk van marginale groepen beschouwt, stelt hij (logisch) dat dit niet zomaar overeenkomt met een economisch zwakke positie. Er zijn trouwens bewijzen voor economisch goed gesitueerde randgroepen zoals joden, prostituees, beulen en leprozen. Volgens Hergemöller is marginaliteit niet klassegebonden "ondanks de opvallende interferentie met armoede".³⁴ Dit

31. B. HERGEMÖLLER, *Randgruppen*, 3-6.

32. M. MOLLAT, *Les pauvres au Moyen Age. Étude sociale*, Parijs, 1978, 13.

33. B. HERGEMÖLLER, *Randgruppen*, 8.

34. B. HERGEMÖLLER, *Randgruppen*, 8, 12.

staat haaks op de visie van W. Hartung, die in de praktijk een nauwe, klasse-specifieke band tussen economisch armen en gemarginaliseerden vaststelt.³⁵ Ook Geremek maakt een onderscheid tussen marginalen en arme loonarbeiders, maar hij bespreekt de omgekeerde relatie. Vanuit zijn uitgangspunt dat marginaliteit in de eerste plaats betrekking heeft op de integratie in erkende sociale structuren, stelt hij dat arme loonarbeiders wegens hun lidmaatschap van corporatieve organisaties, niet als marginaal kunnen worden beschouwd. Het is pas wanneer deze handwerkers niet langer op deze wijze (nl. door loonarbeid) in hun bestaan willen of kunnen voorzien, en ze in conflict komen met de formele machtsstructuren, dat ze in de marginaliteit terechtkomen, d.w.z. in het (actieve) verzet tegen de geldende normen.³⁶ De relatie tussen armoede en marginaliteit stond in de jaren '70 ook bij antropologen in het middelpunt van de belangstelling. Met de lancering van het begrip stedelijke armoedecultuur (*culture of poverty*), bracht Oscar Lewis een waar cultuurdebat op gang. Lewis geloofde in de intrinsieke marginaliteit van armen, die het gevolg was van het internaliseren van een defaitistische cultuur. Kenmerkend voor deze armoedecultuur waren de politieke apathie, de onmiddellijke bevrediging van behoeftes, de gedesintegreerde familiestructuur en de passieve houding tegenover de economische plichten. De kritiek op dit "rechtse" concept van stedelijke armoedecultuur liet niet op zich wachten. Tegenstanders argumenteerden dat de oorzaak van de marginaliteit van armen eerder te wijten was aan de ellendige materiële levensomstandigheden als gevolg van de ongelijke verhoudingen binnen het wereldsysteem.³⁷

Het onderscheid tussen randgroep en minderheid is op het eerste gezicht evident: alle randgroepen zijn minderheden, maar omgekeerd zijn niet alle minderheden (zoals de clerus, de stadsadel, enz.) ook randgroepen. Het begrip "minderheid" heeft volgens Dietrich Kurze een meervoudige betekenis. Behalve een kwantitatief minder belangrijke groep, kan het ook de betekenis hebben van een kleine groep die bijzondere bescherming nodig heeft en/ of krijgt (geprivilegieerde nederzettingsgroepen, zoals de Vlamingen in het oosten van het Duitse Rijk, joden, lombarden), of nog van een groep die door de meerderheid van de

35. W. HARTUNG, *Gesellschaftliche Randgruppen im Spätmittelalter. Phänomen und Begriff*, in: "Städtische Randgruppen und Minderheiten. 23. Arbeitstagung des Südwestdeutschen Arbeitskreises für Stadtgeschichtsforschung, Worms, 16.-18. Nov. 1984 (Stadt in der Geschichte 13)", Kirchgässner, B. en Reuter, F., Sigmaringen, 1986, 49. Hartung noemt, in navolging van Geremek, de bedelaars als de belangrijkste mobiele randgroep in de Middeleeuwen, cf. 54.

36. B. GEREMEK, *Marginaux*, 6-7.

37. *The concept and components of culture: urban cultures: cities and cultures*, in: "Britannica Online", <<http://www.eb.com:180/cgi-bin/g?DocF=macro/5001/61/37.html>> [Accessed 3 September 1998].

bevolking of de elites wordt afgezonderd of weggedrongen.³⁸ Het is in deze laatste, vage betekenis van "ongewenste groep in quarantaine" dat een minderheid een randgroep wordt, aldus Hergemöller.³⁹ Peter Burke daarentegen meent dat het nuttiger is om een minderheid in culturele termen te definiëren, als een groep met afwijkende gebruiken (*customs*), waarmee hij hun traditionele leef-, gedrags-, denk- en bovenal waardenpatronen bedoelt.⁴⁰ Hij maakt een onderscheid tussen minderheid en de voor de hand liggende, sociologische term "subcultuur", die in het traditionele sociologische woordgebruik als semi-autonome cultuur wordt aangeduid, die slechts in sommige aspecten van de meerderheidscultuur verschilt. Burke noemt jongerengroepen en religieuze minderheden als de klassieke voorbeelden – maar in een middeleeuwse context is dit laatste voorbeeld al veel minder evident dan het eerste. Een culturele minderheid die daarentegen bewust alle waarden van de haar omringende samenleving verwerpt, staat gekend als "tegencultuur".⁴¹ Voor een culturele minderheid die zich tussen een sub- en een tegencultuur in bevindt, die de haar omringende waarden niet verwerpt, maar ook niet overneemt – die probeert vast te houden aan haar traditionele cultuurpatronen – bedenkt Burke het begrip "gastcultuur" of "ingebbede cultuur" (*guest culture, embedded culture*). Nu gebruikt hij deze termen in het bijzonder om de verschillende interactiemogelijkheden tussen immigrantengroepen en hun "gastheercultuur" tijdens de Moderne Tijden te beschrijven. Het zou nuttig zijn te onderzoeken of het toepassingsgebied ervan kan worden uitgebreid naar de problematiek van de coëxistentie van marginale -en kernculturen in stedelijke samenlevingen in de Middeleeuwen. David Nirenberg is alvast sceptisch: "*Het punt is dat de studie*

38. D. KURZE, *Häresie und Minderheit im Mittelalter*, in: "Historische Zeitschrift", CCXXIX, 1979, 529-573.

39. B. HERGEMÖLLER, *Randgruppen*, 10.

40. P. BURKE, *Hosts and guests: a general view of minorities in the cultural life of Europe*, in: "Minderheden in Westeuropese steden (16de-20ste eeuw)/ Minorities in Western European cities (sixteenth-twentieth centuries)", Soly, H. en Thijs, A. in: "Belgisch historisch instituut te Rome, Bibliotheek," XXXIV, Brussel/ Rome, 1995, 43.

41. De discussie over de rol van de middeleeuwse jongerengenootschappen of *abbayes de jeunesse*, zoals die vooral voor de Franse steden bekend waren, is een goed voorbeeld van de verschillen in interpretatie als "subcultuur" dan wel als "tegencultuur". Hoewel de activiteiten van de jongerengenootschappen vaak uitmondden in subversieve, seksuele en gewelddadige uitpattingen, vervulden ze volgens Nathalie Zemon Davies een socialiserende en integrerende rol, die door de maatschappelijke elites werd aanvaard (cf. N. DAVIS, *The reasons of misrule, youth groups and charivaris in sixteenth century France*, in: "Past and Present", L, 1971, 41-75). Voor Jacques Rossiaud betekenden de collectieve verkrachtingen van jonge, ongehuwde en sociaal laaggesitueerde vrouwen, waaraan groepjes beroorde gezellen zich geregeld overgaven, dan weer een fundamentele afwijzing van de opgelegde maatschappelijke orde (cf. J. ROSSIAUD, *La prostitution médiévale*, in: "Nouvelle bibliothèque scientifique", Parijs, 1988, 34-35, 41-43).

van minderheden en de attitudes ertegenover niet de studie van de marges van de samenleving is, en dat de termen "rand" en "centrum" weinig relevant zijn om te trachten de plaats van minderheden in de middeleeuwse samenleving te begrijpen".⁴²

Het onderscheid tenslotte tussen randgroep en minderberechtigde groep schuilt volgens Hergemöller in het ideologische aspect.⁴³ Minderberechtigden zoals vrouwen, kinderen, ouderen, bastaarden, enz. onderschrijven de normen en waarden van de samenleving, maar krijgen niet alle rechten. In de hogere maatschappelijke kringen wordt streng toegekeken op legitieme afkomst, maar ambitieuze bastaardzonen uit gegoede milieus kunnen relatief gemakkelijk kerkelijke dispensaties bekomen, om hiermee tot dezelfde posities op te klimmen als hun soortgenoten van wettelijke afkomst.⁴⁴ Hergemöller noemt bastaarden daarom een "latente randgroep".⁴⁵

Rekening houdend met de ambivalente sociale status van een aantal potentieel gemarginaliseerde sociale categorieën, die niet noodzakelijk de kenmerken van een randgroep *stricto sensu* vertonen, rekent Hergemöller de bedelaars, armen, uitgesloten en *sonstwie* minderberechtigden ook tot de randgroepen *largo sensu*. Hij recupereert dus *les pauvres* van Mollat door hen te incorporeren binnen de marginale groepen, waardoor de contouren van deze laatste aanzienlijk vervagen. Met deze inhaalbeweging ondermijnt Hergemöller zijn eigen kritiek tegen de al te brede (sociale) definiëring van het begrip "arme" door Mollat, of hoe de pot de ketel verwijt.⁴⁶ Tot de randgroepen in de enge zin behoren dan enkel, volgens Hergemöller, zij die "*spürbare Beeinträchtigungen ihrer Ehre und ihres Rechts zu erdulden hatten und somit in einem gefährlichen Wechselspiel ökonomisch-sozialer und archaisch-geister Faktoren ad marginem bzw. extra marginem gedrängt wurden*".⁴⁷

42. D. NIRENBERG, *Communities of violence: persecution of minorities in the Middle Ages*, Princeton (New Jersey), 1996, 16. Volgens Nirenberg moeten minderheden in termen van ras, klasse of *gender* worden beschreven. De minderheden die Nirenberg hier behandelt, zijn joden en moslims op het Iberische schiereiland.

43. B. HERGEMÖLLER, *Randgruppen*, 12.

44. In adellijke milieus was onwettelijke geboorte zeker geen onoverkomelijke hinderpaal voor de realisatie van politieke aspiraties. Zo werden verschillende bastaardzonen van de Bourgondische hertogen Jan zonder Vrees en vooral Filips de Goede op de bisschopszetels van Kamerijk en Utrecht "geparachuteerd" (cf. W. BLOCKMANS en W. PREVENIER, *De Bourgondiërs: de Nederlanden op weg naar eenheid 1384-1530*, in: "Monografieën over Europese cultuur", II, S. DE BOER, Amsterdam/Leuven, 1997). Over de sociale positie van de bastaard in het middeleeuwse Vlaanderen, cf. M. CARLIER, *De sociale positie van de bastaard in het laat-middeleeuwse Vlaanderen*, in: "Tijdschrift voor sociale geschiedenis", XIII, 1987, 173-197.

45. Voor de definitie van "latente groep" door HERGEMÖLLER, zie verder.

46. B. HERGEMÖLLER, *Randgruppen*, 8.

47. B. HERGEMÖLLER, *Randgruppen*, 12.

Alvorens tot een coherente definitie van (eigenlijke) marginale groepen te komen, bekritiseert Hergemöller de aan elkaar verwante definities van Susanne Karstedt en František Graus. Voor Karstedt zijn marginale groepen "groeperingen wier waarden, normen, gedrag en uiterlijke verschijning door de meerderheid worden beschouwd als bedreigend voor het geldende normatieve systeem, de maatschappelijke waardenconsensus en de eigen legitiimeringsaanspraken en sociale bestaansmiddelen (Ressourcen), terwijl de marginalen (Randgruppenangehörigen) ofwel niet kunnen voldoen aan de maatschappelijke normen ofwel ze door hun normatieve oriëntering in vraag stellen en bekampen".⁴⁸ Graus definieert marginale groepen naar eigen zeggen "pragmatisch" als "de personen of groepen, die de normen van de samenleving niet erkennen, niet in acht (kunnen) nemen, en op grond van deze afwijzing of onbekwaamheid (ingevolge hun non-conformistische gedrag) door de meerderheid niet als gelijkwaardig geaccepteerd worden".⁴⁹

Aan beide definities ligt de gedachte ten grondslag dat het "diskwalificatieproces" wordt bepaald door de waarden enz. eigen aan randgroepen. Graus stelt het non-conformistische gedrag zelfs zo nadrukkelijk op de voorgrond, dat het erop lijkt dat de marginalen zelf de oorzaak zijn van hun maatschappelijke randpositie. Hergemöller daarentegen is er van overtuigd dat de sociale buitensluiting van marginale groepen niet door objectief vast te stellen uiterlijke kenmerken of door "onbekwaamheid tot sociale aanpassing" wordt veroorzaakt, maar door langetermijn, traditiegebonden "toeschrijvingsprocessen" gebeurt.⁵⁰ Omgekeerd leidt non-conformistisch handelen niet noodzakelijk tot een randgroepenbestaan. Hergemöller noemt de voorbeelden van bedelmonniken, heiligen en excentrieke Renaissance-kunstenaars.

Uiteindelijk stelt Hergemöller volgende definitie van middeleeuwse marginale groepen (in de enge zin) voor: "personen die, in het kader van de heersende bewuste en collectieve-onbewuste normen en waarden van de samenleving, op grond van bepaalde eigenschappen of uiterlijke kenmerken of op grond van traditiegebonden associaties onder "groepsspecifieke" aspecten worden beschouwd en gans of gedeeltelijk van hun rechten en eer worden beroofd".⁵¹ Er zijn met andere woorden geen randgroepen *an sich*; ze moeten begrepen worden als het product van maatschappelijke "toeschrijvingsprocessen". Niet alle randgroepen zijn dus *ipso facto* rechteloos en eerloos. Deze marginalise-

48. S. KARSTEDT, *Soziale Randgruppen und soziologische Theorie*, in: "Stigmatisierung. Zur Produktion gesellschaftlicher Randgruppen", Brusten, M. en Hohnheier, J., Neuwied/ Darmstadt, 1975, I, 182.

49. F. GRAUS, *Randgruppen der städtischen Gesellschaft im Spätmittelalter*, in: "Zeitschrift für Historische Forschung", VIII, 1981, 396.

50. B. HERGEMÖLLER, *Randgruppen*, 13.

51. B. HERGEMÖLLER, *Randgruppen*, 13.

ringsprocessen, die een groep naar de rand van de samenleving dringen, worden bewerkstelligd door concrete rituelen zoals de ruimtelijke segregatie (de ghettoïsering), het opleggen van stigma's (kledingvoorschriften bijvoorbeeld), maar ook door de predikatie, het openbare optreden en de vervolging door de autoriteiten, de productie van morele vooroordelen en etiketten.⁵²

Als de definitie van "marginale groep" problematisch is, dan is het ook voor een deel omdat de vorming van een sociologische "groep" in het essentieel dynamische, instabiele en permeabele marginale milieu niet evident is. Hergemöller stelt dat randgroepen slechts door grote moeilijkheden en chronische agressiedruk aanzetten tot interne structuurophbouw en een onafhankelijk groepsgevoel kunnen ontwikkelen (beulen, prostituees of bedelaars bijvoorbeeld). In sommige gevallen bestaan groeperingen met een specifiek "wij-gevoel" en collectief nagestreefde doelstellingen slechts in toeschrijvingsfantasieën van hun vervolgers (heksen bijvoorbeeld). Specifiek voor randgroepen is dat personen zich weliswaar op grond van gemeenschappelijke (uiterlijke of innerlijke) kenmerken in een vergelijkbare situatie bevinden, maar wegens verschillende redenen (sociale repressie, mangelend groepsbewustzijn) geen "handelingsrelevante" interne kontakten onder elkaar kunnen of willen leggen. Het is echter de vraag of de voorbeelden die Hergemöller geeft (criminelen, ketters, homoseksuelen, ouderen, vrouwen, bastaarden) alle even toepasselijk zijn. Groepsexecuties van homoseksuelen (maar ook van criminelen en ketters) geven aan dat de repressie een min of meer coherent milieu viseerde.⁵³ In elk geval, Hergemöller catalogeert deze "groepen" als "sociale categorie" of "latente (rand)groep", wat hij definieert als "(rand)groepen, die weliswaar de kenmerken van duurzame, structurele groepen missen, maar die slechts tijdelijk duidelijke vormen van interne organisatie en gemeenschappelijk handelen hebben gevonden".⁵⁴ Als voorbeeld noemt hij de "gewaltsame Handlungseinheiten", waarmee hij wellicht doelt op de gewelddadige jongerengenootschappen met hun *charivari*, die door andere auteurs dan weer in (impliciete) termen van "subcultuur" en "tegencultuur" worden gedefinieerd.⁵⁵

2.5. Conclusie

De visies op marginaliteit in de middeleeuwse, stedelijke samenlevingen, die het krachtigst werden verwoord door B. Geremek en B.-U. Hergemöller, zijn

52. B. HERGEMÖLLER, *Randgruppen*, 16.

53. M. BOONE, "Le tres fort, vilain et detestable criesme et pechié de zodomie": homosexualité et répression à Bruges pendant la période bourguignonne (fin 14e-début 16e siècle), in: "Beleid en bestuur in de Oude Nederlanden: Liber Amicorum prof. dr. M. Baelde", Soly, H. en Vermeir, R., Gent, 1993, 14.

54. B. HERGEMÖLLER, *Randgruppen*, 16.

55. Zie hoger, noot 41.

duidelijk uiteenlopend. Geremek, boegbeeld van het Franse marginaliteitsonderzoek, brengt voor Parijs een vrolijke sociale biotoop tot leven, waarbinnen ontheemde individuen alternatieve vormen van sociabiliteit en cultuurbeleving ontwikkelen, die hen een zekere collectieve identiteit bezorgen. Voor Hergemöller, die de Duitse *Randgruppenforschung* belichaamt, is het onderscheidend kenmerk van marginalen *niet* hun deelname aan eenzelfde, non-conformistische levenscultuur, maar wel hun gezamenlijke onderwerping aan juridisch en sociaal degraderende sancties, wegens de incompatibiliteit van bepaalde (vermeende) groeps-eigen kenmerken met de maatschappelijke normen. Het verschil in visie op marginale groepen kan echter niet los worden gezien van het verschillende sociale profiel van de bestudeerde steden. Het ligt voor de hand dat de marginale scène in de metropool en studentenstad Parijs⁵⁶ een enigszins andere aanblik bood dan deze in de kleine Duitse steden.⁵⁷ De aanwezigheid van een kritisch inwonersaantal, versterkt door de anonimiteit en de mobiliteit eigen aan de grootstad, beperkte de sociale controle en bemoeilijktte het afdwingen van maatregelen die gericht waren op de maatschappelijke afzondering van bepaalde groepen. In de regel ontbrak het ook aan de logistieke middelen hiervoor.⁵⁸

In een voorstad van het Zwitserse Bazel, in het grensgebied tussen de Franse en de Duitse invloedssfeer, ligt de zogenaamde "Kohlenberg", die in de Middeleeuwen fungeert als toevluchtsoord voor marginalen van allerlei slag.⁵⁹ In dit getto, dat volledig geïsoleerd is van de rest van de stad, vinden "varende en oneerbare lieden" een tijdelijke vrijplaats. Er wonen echter ook arme handarbeiders en dagloners. Bijzonder aan de Kohlenberg is het bestaan en de werking van een specifieke "bedelaarsrechtbank", die *ratione personae* competent is voor alle "lichten, schnoden luten", zoals prostituees en hoeren-

56. In de Middeleeuwen is Parijs de meest bevolkte Europese stad benoorden de Alpen, met een inwonersaantal van 100.000 tot 150.000 in de 15de eeuw. Cf. J. DE VRIES, *European urbanization 1500-1800*, Cambridge (Mass.), 1984, 112-114.

57. De grootste steden van het Duitse Keizerrijk, Keulen en Praag, telden in de 14de eeuw ca. 40.000 inwoners. Er waren slechts 10 steden met meer dan 20.000 en 16 met meer dan 10.000 inwoners. De overgrote meerderheid van de steden (95%) waren dwergsteden of kleine marktsteden met een bevolking van minder dan 2.000. Cf. P. STABEL, *Dwarfs among giants: the Flemish urban network in the Late Middle Ages*, in: "Studies in urban social economic and political history of the Medieval and Modern Low Countries", Prevenier, W., Leuven/ Apeldoorn, 1997, 74.

58. G. DUPONT, *Maagdenverleidsters, hoeren en speculanten. Prostitutie in Brugge tijdens de Bourgondische periode (1385-1515)*, Brugge, 1996, 58; P. SCHUSTER, *Das Frauenhaus. Städtische Bordelle in Deutschland (1350-1600)*, Paderborn, 1992, 157.

59. K. SIMON-MUSCHEID, *Randgruppen, Bürgerschaft und Obrigkeit. Der Basler Kohlenberg, 14.-16. Jahrhundert*, in: "Spannungen und Widersprüche. Gedenkschrift für František Graus", Burghartz, S., Gilomen, H., e.a., Sigmaringen, 1992, 203-225.

waard(inn)en, blinden en lammen, doodgravers en knokenbrekers, enz.”.⁶⁰ Deze rechtbank wordt weliswaar voorgezeten en professioneel omkaderd door stedelijke ambtenaren, de rechters zelf worden uit het marginale milieu gerecruteerd en voeren een voor het stedelijk publiek vreemd juridisch ritueel uit. De rechters hebben de bevoegdheid om fysieke en verbale gewelddaden van hun *pares* te berechten. Deze gesuperviseerde vorm van eigenrichting door het marginale milieu, samengesteld uit heterogene sociale categorieën, die zich onderling sterk onderscheiden op het vlak van beroep, levenswijze en maatschappelijke status, suggereert het bestaan van een notie van “marginaal collectief” bij de tijdgenoten, of minstens bij de overheden. De constituerende elementen hiervan zijn de professioneel bepaalde oneerbaarheid en/ of het mobiele bestaan. Het heeft er zelfs alle schijn van dat de cohesie van het marginale milieu niet enkel in de voorstellingswereld van de autoriteiten leefde, maar zich ook in de realiteit uitte in de ontwikkeling van een “specifieke marginalencultuur”. Katharina Simon-Muscheid vindt aanwijzingen voor deze veronderstelling in de eigen taal van de Kohlenberg (nl. het Rotwelsch), een sterk en wijdvertakt informatienetwerk, een onderling georganiseerde en gefinancierde broederschap, die over eigen huizen beschikt, en een gemeenschappelijk feest, waar autochtone en rondtrekkende marginalen elkaar ontmoeten.⁶¹

Uit het voorbeeld van de Bazelse Kohlenberg blijkt dat de schijnbaar tegengestelde visies op marginaliteit van Geremek en Hergemöller elkaar in de praktijk moeiteloos aanvullen. Op de *Kohlenbergleute* wordt nogal smalend neergekeken, ze worden herleid tot een onbetrouwbaar, anti-sociaal stereotype⁶², ruimtelijk afgezonderd aan de rand van de stad en juridisch onderworpen aan een folkloristische “bedelaarsrechtbank”. Dit is het negatieve beeld met de marginalen in de slachtofferrol. Binnen de hen toegestane ruimte krijgen de marginalen echter de vrijheid om een alternatief gemeenschapsleven uit te bouwen, waarbinnen sociale integratiemechanismen functioneren naar het voorbeeld van de erkende en respectabele organisatiestructuren, die voor het individu een identiteitsopbouwende, socialiserende en beschermende rol vervullen. Dit impliceert dat ze de ermee verbonden waarden en normen van de reguliere maatschappij onderschrijven. Deze laatste ondersteunt op haar beurt de (relatieve) autocontrole van het marginale milieu door het verlenen van infra-

60. K. SIMON-MUSCHEID, *Randgruppen*, 205.

61. K. SIMON-MUSCHEID, *Randgruppen*, 225.

62. Dit wordt in de hand gewerkt door het succes van de “bedelliteratuur”, waarin schooien en bedrog op dezelfde voet worden geplaatst. Cf. K. SIMON-MUSCHEID, *Randgruppen*, 225; C. LIS en H. SOLY, *Armoede*, 100; C. LIS, H. SOLY en D. VAN DAMME, *Op vrije voeten? Sociale politiek in West-Europa (1450-1914)*, Leuven, 1985, 54.

structurele faciliteiten, zoals de administratieve omkadering van de eigen rechtbank of het gebruik van kerkelijke gebouwen voor de zielenzorg.